

УДК 342.72(73)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.35>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО НА АБОРТ У США: ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ

Лебедева Ю.В.,
старший викладач
кафедри теорії держави та права
Навчально-наукового інституту права
та інноваційної освіти
Дніпровського державного університету в внутрішніх справах

Лебедева Ю.В. Конституційне право на аборт у США: правова регламентація.

У статті здійснено правовий аналіз трансформації конституційного права на аборт у Сполучених Штатах Америки після скасування рішення *Roe v. Wade* (1973) Верховним Судом США у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* (2022). Автор розглядає наслідки децентралізації правового регулювання репродуктивних прав у контексті федералістської моделі США, що спричинило глибоку асиметрію у доступі до абортів між окремими штатами.

Особлива увага приділена дослідженню впливу останніх дій федеральної виконавчої влади, зокрема рішення адміністрації щодо скасування вимоги надання екстрених абортів у лікарнях. Також у статті проаналізовано кейс зі штату Джорджія, де законодавча заборона на аборти після шостого тижня вагітності призвела до утримання на апаратах підтримки життєдіяльності вже мертвої жінки з метою збереження плода, проти її волі та волі всієї її родини, що викликало значний суспільний та етичний резонанс.

У роботі здійснено порівняльний аналіз правозастосовчої практики США із міжнародними стандартами у сфері прав людини, включаючи рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я, положення Конвенції CEDAW, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та інші джерела міжнародного гуманітарного права. Автор доводить, що сучасна практика обмеження абортів у США суперечить базовим принципам права на гідність, тілесну автономію та охорону здоров'я, а також створює загрозу порушення фундаментальних прав людини.

У результаті аналізу було сформульовано пропозиції щодо відновлення системного підходу до конституційного регулювання права на аборт у США, зокрема через ухвалення федерального законодавства, гармонізацію внутрішнього права з міжнародними стандартами та уніфікацію правових механізмів реагування на медичні надзвичайні ситуації. Обґрунтовано необхідність переосмислення права на аборт як складової цілісної системи прав людини, що вимагає не лише судової реінтерпретації, але й активної законодавчої дії.

Ключові слова: конституційне право на аборт, переривання вагітності, репродуктивні права людини, репродуктивне здоров'я, тілесна автономія, міжнародно-правове регулювання репродуктивних прав людини, гендерна рівність, права жінок, біоетика, дискримінація за ознакою статі, судова практика Верховного Суду США.

Lebedeva Yu.V. Constitutional right to abortion in the USA: legal regulation.

The article provides a legal analysis of the transformation of the constitutional right to abortion in the United States of America after the US Supreme Court overturned the *Roe v. Wade* decision (1973) in the *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* case (2022). The author examines the consequences of the decentralization of legal regulation of reproductive rights in the context of the US federalist model, which led to a deep asymmetry in access to abortion between individual states.

Particular attention is paid to studying the impact of recent actions of the federal executive branch, in particular the administration's decision to repeal the requirement for emergency abortions in hospitals. The article also analyzes a case from the state of Georgia, where a legislative ban on abortions after the sixth week of pregnancy led to the support of an already deceased woman on an artificial respirator in order to preserve the fetus, against her will and the will of her entire family, which caused significant public and ethical resonance.

The article provides a comparative analysis of US legal practice with international human rights standards, including the recommendations of the World Health Organization, the provisions of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, the International Covenant on Civil and Political Rights, and other sources of international humanitarian law. The author argues that the current practice of restricting abortion in the US contradicts the fundamental principles of the

right to dignity, bodily autonomy, and health care, and also poses a threat of violation of fundamental human rights.

The analysis formulates proposals for restoring a systemic approach to the constitutional regulation of the right to abortion in the US, in particular by adopting federal legislation, harmonizing domestic legislation with international standards, and unifying legal mechanisms for responding to medical emergencies. The need to rethink the right to abortion as a component of a holistic system of human rights is substantiated, which requires not only judicial rethinking, but also active legislative action.

Key words: constitutional right to abortion, termination of pregnancy, human reproductive rights, reproductive health, bodily autonomy, international legal regulation of human reproductive rights, gender equality, women's rights, bioethics, sex discrimination, case law of the US Supreme Court.

Постановка проблеми. Право на аборт у Сполучених Штатах Америки на сучасному етапі зазнає безпрецедентного обмеження, що має не лише правовий, а й глибокий соціальний та етичний резонанс. Після рішення Верховного Суду США у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* (2022), яким було скасовано прецедент *Roe v. Wade* (1973), у країні спостерігається стрімка децентралізація правового регулювання абортів, із передачею регламентації цього права на рівень окремих штатів. Такий крок зумовив глибоку фрагментацію правозастосування та правову невизначеність для мільйонів жінок, що мешкають у юрисдикціях із різко протилежними підходами до регламентації репродуктивних прав.

Особливої гостроти проблематиці додало рішення адміністрації Дональда Трампа у червні 2025 року щодо скасування федеральної вимоги надання екстрених абортів у лікарнях, навіть у випадках загрози життю або серйозної шкоди здоров'ю вагітної. Це нововведення стало юридичною кульмінацією тривалої тенденції до звуження розуміння охорони здоров'я як складової прав людини у США. Водночас зазначене рішення не лише суперечить рекомендаціям ВООЗ щодо обов'язковості доступу до безпечних та своєчасних абортів, а й прямо конфліктує з низкою міжнародних договорів, учасником яких є США, зокрема у сфері захисту права на життя, свободу від катувань, рівність та недискримінацію.

На цьому тлі спостерігається також зростання політичного та ідеологічного тиску на медичні установи, юридичні інституції та суддівський корпус. Згідно аналітики Центру репродуктивних прав (Center for Reproductive Rights), законодавство багатьох штатів нині або прямо забороняє аборти, або допускає їх лише в умовах вузьких винятків – що, за своєю суттю, не відповідає загальноновизнаним правозахисним стандартам. Деякі штати, такі як Джорджія, Техас чи Алабама, запровадили механізми кримінальної відповідальності для осіб, які сприяють або здійснюють аборти, включно з можливістю переслідування лікарів та навіть пацієнток.

Таким чином, постає нагальна потреба ґрунтовного правового аналізу сучасного стану конституційного регулювання абортів у США в умовах трансформації, з урахуванням ролі Верховного Суду, виконавчої влади та міжнародних правозахисних зобов'язань. Зважаючи на загострення правового протиріччя між міжнародними стандартами та внутрішньодержавною практикою, дана проблема набуває першорядного значення не лише для американського конституціоналізму, а й для глобальної системи захисту прав людини.

Метою наукової статті є дослідження правової природи та особливостей конституційного регулювання права на аборт у США, з урахуванням історичного розвитку, судової практики та її впливу на права людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика конституційного права на аборт у США, а також ширшого комплексу репродуктивних прав людини, активно досліджується як у вітчизняному, так і у світовому науковому дискурсі.

У зарубіжному науковому просторі ґрунтовні дослідження з питань репродуктивних прав і права на аборт здійснювали такі автори, як М. Ziegler, яка проаналізувала історико-правову еволюцію абортного права в США та політичну складову судової юриспруденції у цій сфері; М. Goodwin, яка висвітлює расовий та соціальний вимір правових обмежень абортів; R. Siegel – дослідниця, що вивчає конституційні аспекти гендерної рівності в контексті репродуктивних прав. Також значний внесок зробила L. Greenhouse, яка у своїх працях поєднує судовий аналіз з журналістським документуванням трансформацій у Верховному Суді США.

З-поміж міжнародних правників слід виокремити S. Gruskin, A. Ely Yamin та R. Petchesky, які досліджують репродуктивні права як невід'ємну складову права на здоров'я та гідність особи. Їх роботи аналізують взаємозв'язок між абортним правом, гендерною справедливістю та зобов'язаннями держав згідно з міжнародним правом прав людини, зокрема в контексті стандартів, встановлених ВООЗ, Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW) та Радою ООН з прав людини.

У вітчизняній юридичній науці питання репродуктивних прав та їх правового забезпечення досліджуються з акцентом на міжнародно-правові стандарти, біоетику, рівність доступу до медичних послуг та імплементацію глобальних підходів в умовах воєнного часу. Вагомий внесок у розробку тематики зробили такі дослідники, як М. Громовчук, Т. Длугопольська, І. Жаровська, О. Кашинцева, Ю. Лебедева, Л. Наливайко, та М. Плахотнік, які досліджують гендерний вимір доступу до охорони здоров'я та захист вразливих груп у контексті репродуктивних прав.

Попри наявність ґрунтовних теоретичних напрацювань, зберігається потреба в подальшому вивченні ефективності правових механізмів захисту права на аборт в умовах конституційного релятивізму, що склався у США після 2022 року. Також існує прогалина у дослідженнях практичної взаємодії між нормами міжнародного права та національними правовими системами, що впроваджують або, навпаки, обмежують репродуктивні права. Особливо актуальним є аналіз останніх дій виконавчої влади США – зокрема, скасування в червні 2025 року обов'язковості надання екстрених абортів у лікарнях – у контексті міжнародних зобов'язань держави щодо забезпечення права на життя, здоров'я та недискримінацію.

Виклад основного матеріалу. У контексті історико-правової еволюції конституційного підходу до абортів у США, слід зазначити, що до середини XX століття регулювання абортів у США відбувалося переважно на рівні окремих штатів і мало суто кримінально-правовий характер. Переломний момент у правовій історії стався у 1973 році після ухвалення Верховним Судом рішення у справі *Roe v. Wade*, де було визнано, що право жінки на аборт підпадає під захист права на приватність, гарантованого Чотирнадцятою поправкою до Конституції США. У рішенні Суд застосував структуру триместрового тесту, встановивши баланс між правом жінки на аборт і державним інтересом у захисті потенційного життя.

Надалі судова доктрина зазнавала модифікацій. У справі *Planned Parenthood v. Casey* (1992) Верховний Суд відмовився від триместрового тесту, але зберіг сутність конституційного права на аборт, запропонувавши натомість критерій «недопустимого обтяження» (*undue burden*). Це дозволяло штатам регулювати аборти, якщо таке регулювання не створює надмірних перешкод для доступу до послуги.

У 2022 році Верховний Суд США у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* скасував як *Roe*, так і *Casey*, відмовившись від визнання права на аборт як конституційно захищеного. Суд аргументував своє рішення тим, що Конституція не містить жодної прямої норми, що гарантувала б таке право, а отже – питання має регулюватися окремими штатами.

Це рішення не лише скасувало майже 50-річний прецедент, але й започаткувало еру правового плюралізму, де доступ до абортів залежить від юрисдикції. Більше десятка штатів одразу активували так звані «закони-тригери» (*trigger laws*), що повністю або частково заборонили аборти [1].

На сьогоднішній день у США сформувалася глибока асиметрія в доступі до абортів. Згідно з даними Центру репродуктивних прав та дослідженнями Guttmacher Institute, у понад 20 штатах діють суттєві обмеження або повна заборона абортів [1]. Так, у Техасі та Алабамі встановлено кримінальну відповідальність для лікарів, які здійснюють аборт, навіть у випадках з'ясування чи інцесту. У низці штатів, таких як Джорджія, Міссурі або Теннессі, аборти дозволені лише у випадках прямої загрози життю матері [2, 3].

Хрестоматійним прикладом правової і гуманітарної кризи, що виникла внаслідок децентралізації абортного регулювання у США, є випадок Адріани Сміт, громадянки штату Джорджія, яка у лютому 2025 року була визнана мертвою за медичними критеріями після того, як пережила масовий інсульт на дев'ятому тижні вагітності. Попри діагностовану смерть мозку, лікарня у місті Атланта ухвалила рішення не відключати її від системи життєзабезпечення виключно на підставі того, що у плода спостерігалось серцебиття. Такий крок був зумовлений дією так званого «*heartbeat law*» Джорджії, що забороняє переривання вагітності після шостого тижня, не передбачаючи винятків для випадків смерті матері [2, 3].

Медична практика, що базується на законах такого типу, фактично позбавляє жінок – навіть у стані юридичної смерті – автономії над власним тілом, перетворюючи їх на біологічний «контейнер» для виношування плода. Цей прецедент отримав широкий суспільний резонанс, зокрема через заяву родичів, які розцінювали дії лікарів як «катування». Наразі тіло Сміт утримується на апаратах уже понад три місяці з метою підтримки розвитку ембріона, майбутнє якого також лишається невизначеним з медичного погляду. Слід зауважити, що у наведеному випадку лікарі виявили серйозні порушення розвитку мозку плода. Імовірність виживання плода після смерті мозку матері становить менше 6% [4]. Крім того, родина Сміт змушена самотійно оплачувати штучну підтримку життєвих функцій жінки, перебуваючи в очікуванні дитини, яка, швидше за все, не житиме. У США середня добова вартість інтенсивної терапії з використанням апаратів штучної вентиляції легень коливається від приблизно 1 500 USD до 5 000 USD, залежно від типу та тривалості підтримки

в умовах відділення інтенсивної терапії [5]. Незважаючи на попереднє узгодження припинення підтримки, страхові компанії зазвичай не відшкодовують ці витрати, через що сім'я залишається з фінансовим тягарем.

Цей кейс демонструє, як недосконала законодавча конструкція, що не враховує сучасних біоетичних стандартів та міжнародних зобов'язань, може призвести до ситуацій, у яких права жінок повністю нівелюються. Водночас він ілюструє потенційні наслідки скасування федерального регулювання – зокрема положень *Emergency Medical Treatment and Labor Act (EMTALA)*, що раніше зобов'язували медичні заклади надавати екстрені репродуктивні послуги. Скасування цього захисту адміністрацією Трампа в червні 2025 року створює правовий вакуум, що особливо небезпечний у юрисдикціях з радикальними обмеженнями абортів [6]. Це означає, що навіть медична необхідність не гарантує жінці права на терміновий аборт – що прямо суперечить медичним стандартам ВООЗ та численним рішенням правозахисних органів [7, 8].

Такі обмеження породжують не лише дискримінаційні практики, а й прямі загрози для життя та здоров'я жінок. Де-факто право на аборт у США перестало бути універсальним і стало привілеєм у залежності від місця проживання, економічного статусу та етнічної приналежності [9, 10].

Важливо акцентувати увагу на наявності правового конфлікту між національними нормами та міжнародно-правовими зобов'язаннями США. Так, згідно зі стандартами Всесвітньої організації охорони здоров'я, кожна держава має забезпечити доступ до безпечних, законних і своєчасних абортів як складової права на охорону здоров'я [7]. США як держава, що декларує пріоритет прав людини на міжнародній арені, наразі демонструє юридичну та політичну ізоляцію в цій сфері. Юридична практика деяких штатів фактично порушує норми міжнародного гуманітарного та правозахисного права, особливо у світлі зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1966) та Конвенцією проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984).

У вітчизняній і зарубіжній правовій доктрині дедалі активніше осмислюється проблематика репродуктивних прав у контексті міжнародних стандартів прав людини. Окремі дослідження присвячені аналізу конституційного права на аборт у США [11], розгляду практики Європейського суду з прав людини у сфері репродуктивних технологій [12], а також забезпеченню свободи репродуктивного вибору особи як елементу людської гідності та автономії [13].

Порівняльний аналіз з іншими державами засвідчує, що США сьогодні тяжіє до групи країн із найжорсткішими обмеженнями в демократичному світі [14]. Проблема правового регулювання абортів у США також свідчить про кризу демократичних цінностей та дефіцит інституційної прозорості, на чому наголошує Л. Наливайко у дослідженнях принципів демократичного врядування [15]. У таких умовах особливої ваги набуває роль громадянського суспільства та правозахисних організацій, здатних захищати базові права людини [16]. Окрім того, обмеження права на аборт є формою гендерної дискримінації, що суперечить сучасним уявленням про рівність та справедливість у праві [14].

Висновки. Конституційне право на аборт у США наразі зазнає глибокої і багатовимірної трансформації, що зачіпає не лише юридичний порядок, а й соціальні, моральні та політичні засади американського суспільства. Рішення у справі *Dobbs v. Jackson Women's Health Organization* фактично ліквідувало єдиний федеральний підхід до регламентації репродуктивних прав і започаткувало нову еру правової децентралізації, наслідком якої стала глибока регіональна фрагментація і порушення принципу рівності.

У новій правовій реальності доступ до абортів став залежним від місця проживання, що підживляє ідею про уніфіковане тлумачення прав людини в межах однієї держави. Також відсутній федеральний мінімум гарантій, що створює ситуації, коли життєво необхідна медична допомога стає недоступною – навіть у випадках прямої загрози життю. Чинне регулювання в низці штатів не узгоджується з міжнародно-правовими стандартами, порушує вимоги ООН, ВООЗ, та низки конвенцій, учасником яких є США.

Серед пропозицій та шляхів вирішення пропонується виокремити:

Федералізація базових гарантій. Необхідно ухвалити федеральний закон, що встановить мінімальний стандарт доступу до абортів на всій території США. Йдеться не про уніфікацію всього регулювання, а про фіксацію базових прав – наприклад, у випадках загрози життю, згвалтування, фатальних патологій плоду тощо.

Конституційне оновлення через законодавчу ініціативу. Розгляд права на аборт може бути виведений за межі тлумачення окремих судових рішень шляхом: внесення конституційної поправки або прийняття федерального акта (на зразок *Freedom of Choice Act*), що підтверджує репродуктивні права як похідні з Чотирнадцятої поправки (*due process та equal protection*).

Механізм федеративного контролю. У контексті демократії доцільно запровадити незалежний наглядовий орган або міжштатну комісію, що стежитиме за дотриманням мінімальних репродуктивних прав у межах країни, особливо у сфері екстреної медичної допомоги.

Гармонізація з міжнародним правом. США мають або ратифікувати, або публічно переглянути свою позицію щодо ключових міжнародних договорів (наприклад, CEDAW). Також доцільним є залучення висновків міжнародних експертів у справах, пов'язаних із репродуктивним здоров'ям.

Підтримка вразливих груп. Репродуктивні права мають забезпечуватися незалежно від раси, доходу, міграційного статусу чи місця проживання. Необхідна субсидована програма надання доступу до медичних послуг у репресивних штатах (наприклад, через *federal travel grants* або мобільні клініки на кордонах штатів).

Системна освітня кампанія. Потрібно розвивати громадянську та медичну просвіту, пояснюючи, що аборт – не лише медична процедура, а питання автономії, гідності й рівності. Залучення медіа, шкіл, університетів та НУО має сприяти зміцненню демократичної культури в цій сфері.

Відновлення EMTALA та страхових гарантій. Скасування обов'язковості екстрених абортів слід переглянути в межах адміністративного та судового контролю. У разі законодавчого глухого кута, необхідно залучити федеральні суди до тлумачення положень про загрозу життю пацієнтки в контексті Чотирнадцятої поправки.

Узагальнюючи, право на аборт у США має бути закріплене як невід'ємна складова права на приватність, гідність, охорону здоров'я та свободу від дискримінації. Лише комплексний підхід – поєднання конституційної реінтерпретації, законодавчого оновлення, міжнародної інтеграції та просвітницької діяльності може забезпечити відновлення балансу між національним суверенітетом і глобальними стандартами прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Interactive Map: US Abortion Policies and Access After Roe. *If Roe v. Wade Falls: Travel Distance for People Seeking Abortion*. Guttmacher Institute. URL: https://states.guttmacher.org/policies/?fbclid=PAQ0xDSwKzi7IleHRuA2FlbQIXMQABpwIJXoM5n3Is4-WLQNZhuNYpER2HaE_z7spV549vStXJP7h2zSjZsavMxbxT_aem_sYy-zcdEunckasZMq IW5iQ.
2. Hesse M. Is this Gilead? Nope, just Georgia. *The Washington Post*. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/05/16/adriana-smith-gilead-abortion-georgia/?fbclid=PAQ0xDSwKzi91IleHRuA2FlbQIXMQABpwG9-9Bzi4WIJT0ND2QW2JJra2S4EA59a9_wRrIU0wXY5gsNi3y78trfbdxU_aem_OYxSX2qwmPANx--xkOAjHQ.
3. Sherman C. Fetus of brain-dead Georgia woman kept alive due to abortion ban is growing, says family. *the Guardian*. URL: https://www.theguardian.com/us-news/2025/may/20/pregnant-georgia-woman-brain-dead?fbclid=PAQ0xDSwLBDf9IleHRuA2FlbQIXMQABp7p CmMB_Ddz-OwEHmOE1HIpIJXAE2OmdryWzoXVeUYLEtbra5WVraZiw39Ye_aem_jIk4I1BQPjG-JrZdVQLLvA.
4. Prevention and treatment of fetal cytomegalovirus infection with cytomegalovirus hyperimmune globulin: a multicenter study in Madrid / D. Blázquez-Gamero et al. *The Journal of Maternal-Fetal & Neonatal Medicine*. 2017. Vol. 32, no. 4. P. 617–625. URL: <https://doi.org/10.1080/14767058.2017.1387890>.
5. Cost comparison of mechanically ventilated patients across the age span / W. R. Hayman et al. *Journal of Perinatology*. 2015. Vol. 35, no. 12. P. 1020–1026. URL: <https://doi.org/10.1038/jp.2015.131>.
6. Raymond N. Trump administration scraps Biden-era policy on emergency abortions. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/trump-administration-scraps-biden-era-policy-emergency-abortions-2025-06-03>.
7. Abortion. *World Health Organization (WHO)*. URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/abortion?fbclid=PAQ0xDSwKzi7BleHRuA2FlbQIXMQABp91aIkI9M3jxj 56DCt1YgSEQlcf_IGt0H7JA4xexGxTLGUnPGGT9bDnoiBOi_aem_q83yh0mMM9CuxIUkOUcO8w.
8. Parliamentary question. The European Union must finally ensure full and universal access to sexual and reproductive health services for Ukrainian refugees across all Member States. P-000991/2024. *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/P-9-2024-000991_EN.html?fbclid=PAQ0xDSwKzi89IleHRuA2FlbQIXMQABp8KpBF1lpX7_OqJKtAmxKZJ3trQ2PZpbtNm6fwDW0eQcqad13SGEpme4pLC_aem_z1s2oWcBKCLPakyfxDqgJw.
9. Two Years of Outrage: US Abortion Restrictions since Dobbs. *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/news/2024/06/24/two-years-outrage-us-abortion-restrictions-dobbs>.
10. Doctors are preoccupied with threats of criminal charges in states with abortion bans, putting patients' lives at risk. *The Conversation*. URL: <https://theconversation.com/doctors-are-preoccupied-with-threats-of-criminal-charges-in-states-with-abortion-bans-putting-patients-lives-at-risk-240524>.

11. Лебедева Ю.В. Конституційне право на аборт у США: правова регламентація. *сник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2024. Т. 1, № 2. С. 13–29.
12. Nalyvaiko L., Pryputen D., Verba I., Lebedieva Y., Chepik-Trehubenko O. The European Convention on Human Rights and the Practice of the ECtHR in the Field of Gestational Surrogacy. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. Vol. 6. No. 2. P. 206–209. URL: <https://doi.org/10.33327/ajee-18-6.2-n000203>.
13. Лебедева Ю. Конституційно-правове забезпечення свободи репродуктивного вибору особи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. No. 3. С. 61–67. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.11>.
14. The Global Abortion Policies Database. *GAPD. The Global Abortion Policies Database*. URL: https://abortion-policies.srhr.org/country/ukraine/?fbclid=PAQ0xDSw_Kzi8VleHRuA2FlbQIxMQABp3c_vueW6YFOxaPBIEYaCOnz9A8mQVrXhkRMr7dkUu09jg9ScTGxc12qAFab_aem_0BJwdiB3Lxw6TbLeHC_wGA.
15. Nalyvaiko L.R. Transparency as a democratic standard of the government functioning. *Evropský Politický a Právní Diskurs*. 2014. Svazek 1., 4. vydání. С. 51–62.
16. Наливайко Л.Р., Грицай І., Дніпров О.С. Неурядові правозахисні організації України: навч. посіб. Київ: Хай-Тек Прес, 2014. 432 с.
17. Наливайко Л., Грицай І. Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія. Київ: Хай-Тек Прес, 2018. 348 с.